

KIELENMUUTOKSEN KANSANVALTA

JOHANNA VAATTOVAARA

VÄITÖKSENALKAJAISESITELMÄ
HELSINGIN YLIOPISTOSSA
24. HUHTIKUUTA 2009

Suomen murteiden tutkimuksella on pitkä, jo yli satavuotinen perinne. Meillä on valtavat arkistokokoelmat erilaisia puhekielen aineistoja ja myös melkoinen määrä tutkimustietoa suomen murteista. Silti voidaan väittää, että murretutkimuksessa on edelleen ehkä enemmän aukkoja kuin tietoa. Tämä perustuu osittain siihen, että murteet muuttuvat koko ajan, osittain siihen, että tutkimusintressimme muuttuvat paikan-
taen aina uudenlaisia aukkoja. Saamme vastauksia vain niihin kysymyksiin joita kysymme, tiedämme vain sen, mitä me olemme tutkineet. Se taas, mitä olemme tutkineet, pohjaa siihen, mikä tieteenalan sisällä on kulloinkin nähty tärkeäksi tutkimuskohteeksi. Pitkästä tutkimusperinteestä

ei siten seuraa, että meillä olisi kaikilta osin kattava kuva suomen murteista.

Esimerkiksi kaupunkipuhekielten tutkimus nousi kiinnostuksen kohteeksi vasta 1970-luvulla, kun sosiolingvistiikka rantautui Suomeen. Silloin kiinnostuttiin myös kielellisestä vaihtelusta ja sen yhteydestä yhteiskuntaan ja sosiaalisiin rakenteisiin. Sosiolingvistiikan ensimmäisiä vuosikymmeniä sävytti oletus, että sellaiset kielenulkoiset tekijät kuin sukupuoli, ikä, koulutus tai ammatti **selittävät** kielellisiä valintojamme. Jo 1980-luvulta alkaen tämän tyyppisiä päätelmiä on kritisoitu, mutta vasta 2000-luvulla on tässä traditiossa juurtunut näkemys, että kielelliset valinnat nousevat pikemmin tilanteesta ja sosiaalisten identiteettien tuottamisesta kuin edellä mainituista sosiaalisista kategorioista käsin. Suurien tai suurehkojen ryhmien sijasta sosiolingvistit ovat alkaneet viime aikoina tut-

▷

kia variaatiota vuorovaikutuksessa – haastattelujen sijasta erilaisissa keskusteluissa, arkisissa ja institutionaalisissa tilanteissa. Kieltä on alettu kohdella dynaamisena resurssina, jonka avulla ilmennetään erilaisia rooleja, identiteettejä ja puhujan tietoisia tai tiedostamattomia tarkoituksia.

Varsin pysyvää sosiolingvistisessä traditiossa on ollut kiinnostus kielen muuttumista kohtaan. Muutoksessa on usein kiinnostavaa se, mihin suuntaan muutos kulkee, mihin kielellisiin rakenteisiin se ulottuu, ja kuinka nopeasti muutos etenee tai eteneekö se. Yhä edelleen tarvitaan siis variaation kuvausta laajemminkin mittakaavassa kuin mikrokonteksteissa, kuten vaikkapa yhden perheen kahvipöydässä tai nuorisotalon biljardipöydän ympärillä.

Kielen muuttumista on yksittäisten murrepiirteiden kannalta jo pidempään seurattu, esimerkiksi Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen murteenseuruhankkeessa. Näkemys siitä, että kokonaisten kielimuotojen sijaan huomiota kannattaa kiinnittää yksittäisten piirteiden erilaiseen asemaan suomalaisessa puheyhteisössä, on vahvistunut 2000-luvulla. On alettu muodostaa laajempaa kokonaiskuvaa puhekielen ilmastosta yksittäisten piirteiden kannalta, ja tätä kautta on tullut selvemmin esiin esimerkiksi se, etteivät kaikki murrepiirteet ole väistymässä, niin selvästi kuin murteet toisaalta tasoittuvatkin.

Samalla on alkanut lisääntyä kiinnostus kieliasennetutkimusta kohtaan. Suomeen on tehnyt tuloaan kansanlingvistiikaksi kutsuttu tutkimuksellinen lähestymistapa kieliasenteisiin. Siinä pyritään tavoittamaan, miten kielenpuhujat itse hahmottavat kielellistä vaihtelua, ja laatimaan tutkimusasetelmia niin sanotusta mallikkoymmärryksestä lähtevästi. Jos haluamme ymmärtää kielenmuutosprosessien taustoja ja motivaatiota, on laskeuduttava alas tieteellisten luokitusten norsunluutor-

nista, sillä kielenmuutoksessa kansalla on kaikki valta. Me tutkijat olemme osallisina muutosprosesseissa vain siviileinä, sillä kielentutkimuksella ei muutoksessa ole osaa eikä arpaa — kieli uusintuu ja muuttuu tai säilyy vuorovaikutuksessa, ei tutkijoiden ratkaisuisia.

Tässä salissa läsnä olevista poikkeuksellisen moni tietää, mikä on Kettusen murrekartasto ja tuntee sen tarjoaman kuvan suomen murteista. Mutta mennäpä Hakaniemen torille, Pieksämäen rautatieasemalle, Rovaniemen markkinoille tai mihin hyvänsä normaalimaailmaan, siellä eivät satunnaiset vastaajat tuntisi suomen murteiden jakoa seitsemään päämurrealueeseen, osaisi luetella murteita erottavia keskeisimpiä äänne- ja muoto-opillisia piirteitä saati kuvata kielenpiirteiden sosiaalista levikkiä. Siitä huolimatta jokaisella, jolta kysymme, on käsityksiä eri murteista, mielipiteitä niistä ja monella myös tuntuu sille, että erilaiset ja eri-ikäiset ihmiset puhuvat eri tavalla. Juuri tämän takia kansan käsitykset kielestä ovat kielenmuutosten ymmärtämisen kannalta olennaisia. Kielen sosiaalinen todellisuus on »tuolla ulkona», joten tuota ulkoilmaa meidän on nuuhkittava.

Me tutkijat teemme tutkimuksellisia valintoja tieteellisen arvomaailmamme puitteissa. Kautta aikain puhekielentutkimuksessa tutkimuskohde ylitse muiden on ollut kielellinen tuotos, siis itse puhe, siinä missä kielellisten valintojen taustalla vaikuttavat asenteet ovat jääneet useimmiten korkeintaan sivutuotteen asemaan. Käymättä kyseenalaistamaan tuotosta ensisijaisena tutkimuskohteenamme väitöskirjani pääargumenttina on, että ymmärtääksemme kielenmuutosprosesseja meidän on hyvä tutkia paitsi sitä, mitä tulee suusta ulos, myös sitä, mikä menee korvista sisään. Tarkoitan, että tutkimalla kielenpuhujien kielenkäyttöihin liittyvää sosiaalista merkitysmaailmaa

saavutetaan ymmärrystä variaation dynamiikasta paitsi kielenmuutoksen kannalta, myös synkronisesti, tässä ajassa.

Tutkimusasetelmaani on suunnannut kansanlingvistiikassa esitetty näkemys (Preston 1999), jonka mukaan kielentutkimuksen tulisi ottaa haltuun kolme ulottuvuutta. Nämä ovat paitsi 1) itse kielellinen tuotos 2) kielen käyttöä koskevat, avoimet kommentit ja mielipiteet sekä 3) kieltä koskevat alitajuiset merkityksenannot ja hiljainen tai kielentämätön tieto. Tutkimukseni, jonka kautta olen pyrkinyt ymmärtämään kielenmuutosprosessia, on pyrkinyt läpäisemään tämän kolmion.

SUOMEN TORNIONLAAKSO

Tänä vuonna tulee kuluneeksi 200 vuotta Haminan rauhasta — siitä, kun Tornionlaakson yhtenäinen murrealue jakaantui Venäjän tsaarin kynänvedosta kahden eri valtakunnan alueelle. Haminan rauhassa Tornionjoen länsipuolelle jääneet murteenpuhujat ovat muodostaneet Ruotsissa kielivähemmistön, jonka asemaa ja kielidentiteettiä ruotsalaisessa yhteiskunnassa on 1960-luvulta alkaen varsin aktiivisesti tutkittu. Vielä viimeaikaisetkin tutkimustulokset osoittavat, että Ruotsin tornionlaaksolaisilla on heikko kielellinen itsetunto. Heidän kielellistä identiteettiään sävyttää edelleen aiempien sukupolvien kokema trauma, joka liittyy Ruotsin tornionlaaksonsuomen eli nykyisen meänkielen sorrettuun asemaan. Vuonna 2000 meänkieli on virallistettu vähemmistökieleksi Pohjois-Ruotsin kunnissa, mikä takaa sen puhujille kielelliset oikeudet. Mutta 200 vuoden aikana rakentuneet asenteet eivät muutu yhtä nopeasti kuin lait, ja Ruotsissa käydään tänä päivänä kamppailua tämän alueellisen kielimuodon hiipumista vastaan.

Oma tutkimukseni kohdistuu Suomen tornionlaaksolaisten kielelliseen identiteet-

tiin, josta aiempaa tutkimusta ei juurikaan ole. Aineistoni olen kerännyt Pellosta. Tutkimustavoitteeni nousevat ennen muuta suomalaisen sosiolingvistiikan piirissä käydyistä keskusteluista ja tutkimustuloksista, joiden kautta Tornionlaakso alueena myös valikoitui tutkimuskohteekseni. Samalla tutkimus kuitenkin keskustelee myös Ruotsin tilanteen sekä muiden Tornionlaakson aluetta koskevien tutkimusten kanssa. Osittain sosiolingvistiseen teoriakritiikkiin ja osittain tutkimuksen alueelliseen näkökulmaan juontuvista syistä olen halunnut hyödyntää tutkimuksessani paitsi kielitieteellisiä myös maantieteellisiä lähestymistapoja.

Kuten aluksi totesin, meillä on paljon tietovarantoa suomen murteiden variaatiosta. Pitkän tutkimusperinteen ansiosta tiedämme esimerkiksi sen, että jälkitaivuisa säilynyt *h* — tuo sketsiviitteestä kaikille tuttu *menhään methään* -piirre — on säilynyt poikkeuksellisesti elinvoimaisena Tornionlaakson murteessa. Joillekin lieenee uutta tietoa se, että *h*:ta ei »lisätä», vaan se on kielentutkimuksessa osoitettu ikivanhaksi piirteeksi, joka useimmista murteista vain on hävinnyt: joistakin jo kauan sitten, joistakin se on alkanut väistyä vasta viime aikoina — mutta ei Tornionlaaksosta. Tutkimukseni onkin rakentunut yhden kysymyksen ympärille: miksi *h* säilyy juuri Tornionlaaksossa? Tähän kysymykseen vastausta etsiessäni olen pyrkinyt ymmärtämään tornionlaaksolaisten kielellistä ajattelua eli sitä, miten he itse hahmottavat paikallista kielenmaisemaa ja sen suhdetta muihin suomen murteisiin ja toisaalta joen toisella rannalla puhuttuun meänkieleen sekä sitä, miten tornionlaaksolaisten kognitiiviset murrerajat rakentuvat yhtäältä maantieteellisesti ja toisaalta kielelliseltä kannalta.

Lähdin siis liikkeelle lähtöruudusta. Ensin selvitin, mitä tornionlaaksolaiset

ylipäättään puhkielestään ajattelevat, miten he sitä kuvaavat ja millaisia piirteitä he itse mieltävät sen ominaisuuksiksi. Selvittäessäni asiaa pellolaisten abiturienttien keskuudessa, suurin osa mainitsi vain yhden murrepiirteiden, ja se oli *h*. Piirre tuli esiin keskeisimpänä alueen murteen tuntomerkkinä niin lomakevastauksissa kuin haastatteluissa, mikä ei ollut yllättävää sen kuvan perusteella, joka meillä jälkitavujen vokaalien välisen *h*:n alueellisesta ja lingvistiksestä variaatiosta tieteessä ennestään on. Kyseiseen piirteeseen paneutumiseen antoi oikeutuksen tässä tutkimuksessa se, että piirre osoittautui tutkimuskohteenani olevien nuorten mielikuvissa heidän kotimurteensa keskeisimmäksi elementiksi.

Tapa, jolla nuoret *h*:n käyttöä kuvasivat, ilmentää tietoisuutta siitä, että heillä päin *h*:ta käytetään yhtäältä **enemmän** kuin muualla, toisaalta **eri tavalla** kuin muualla. Nämä jäsennykset ovat kiinnostavia niitä havaintoja vasten, joita me kielentutkijat olemme tehneet piirteiden variaatiosta tieteellisten lähestymistapojen perusteella, sillä havainnot ovat samansuuntaisia. Olikin aiheellista selvittää tarkemmin, millä tavoin murteenpuhujien mielteet *h*:n käytöstä vastaavat kielentutkimuksen havaintoja variaatiosta.

Tutkimuksessani ilmeni, että vaikka puhujien kyky kuvata *h*:n käyttöalaa pysähtyy hyvin karkealle tasolle, heidän tietoisuutensa piirteiden käytöstä on huomattavasti syvällisempi. Tämä on kiinnostavaa esimerkiksi kielenmuutoskehitystä koskevien ennusteiden ja tähän liittyvien tutkimusmenetelmien kehittämisen näkökulmasta. Kysymykseen siitä, mikä selittää *h*:n säilymistä Tornionlaakson murteessa, osavastauksena on, että alueen asukkailla on yksityiskohtainen kuva piirteiden paikallisesta käytöstä ja sen eroista verrattuna muuhun Lappiin. Taustalla on kuitenkin myös yleisempi mekanismi.

Kansanlingvistiikan keskeisimpiä teoreettisia jäsennyksiä on, että puhetapoja arvioidaan yhtäältä itse kielellisiä piirteitä koskevien mielipiteiden, toisaalta kielenpuhujia koskevien mielipiteiden kautta (Niedzielski ja Preston 2000). Tähänastisten suomalaisitutkimusten perusteella tiedämme, että aluepuhkielet laukaisevat vahvojakin stereotyyppisiä mielikuvia puhujistaan. Kun itäsuomalaisilta opiskelijoilta kysyttiin mielipiteitä eri murteista, vastaukseksi saatiin seuraavanlaisia luonnehdintoja: savolaisten kieltä luonnehdittiin *leppoiseksi, lupsakaksi, letkeäksi, huvittavaksi, kierteleväksi ja kieroksi*, karjalaisten kieltä *leppoiseksi, iloiseksi, hyväntuuliseksi ja vieraanvieraiseksi*, helsinkiläisten kieltä puolestaan *itsevarmaksi, teennäiseksi, hienostelevaksi, tärkeileväksi, leuhkaksi, tylynkuuloiseksi ja ylimieliseksi*. (Mielikäinen ja Palander 2002.)

Mielikuvat puhetavoista siis käytännössä kytkeytyvät mielikuviin puhujien sosiaalisista ominaisuuksista. Kun ihminen avaa suunsa, hän tulee helposti assosioitua stereotyyppisiin ominaisuuksiin, joita eri heimoihin tai kaupunkikulttuuriin liitetään. Jos leima on kovin kielteinen, on selvää, että myös siitä luopumiseen on paineita ainakin joissakin tilanteissa. Tästä on osoituksia jo aiemmissa muuttajien kieltä koskevissa tutkimuksissa.

Vastaavasti murteen positiivinen imago voi olla murteen säilymistä tukeva voima. »Lapin murteen» imago on *kiireetön, ystävällinen, vanhanaikainen, aito ja rehellisenkuuloinen*, ja sävyllään sama kuin vanhimmillaan jo 1500-luvulla kirjatut kuvaukset alueen asukkaista. Aiemmat tutkimukset sekä erilaiset havainnot mediasta osoittavat, että lappilainen puheenparsi myös tunnetaan erityisesti murteena, jossa

»hoota tungetaan joka väliin». Piirrettähän hyödynnetään viihteen maailmassa tuottamassa stereotyyppiä lappilaisuudesta, ja tätä kautta sen tuttuus lappilaisena tavaramerkkinä jatkuvasti vahvistuu ja uusintuu.

Tornionlaakson sisäisessä imagossa *h* kuitenkin mielletty nimenomaan tornionlaaksolaiseksi erityispiirteeksi. Juuri tämä seikka tekee piirteestä aluetietoisuuden ja alueellisen samaistumisen kannalta keskeisen välineen Tornionlaaksossa. Tornionlaaksolaiset eivät nimittäin samaistu *lappilaisuuteen* vaan *tornionlaaksolaisuuteen*, mikä onkin ymmärrettävää erinäisten kulttuuristen ja historiallisten prosessien valossa, joita tutkimukseni yhteydessä olen kuvannut.

Toisin kuin vastarannalla Ruotsin puolella, Suomen tornionlaaksolaisilla on pellolais-aineistojeni valossa vahva kielellinen itsetunto. Se perustuu sekä yksilökokemuksiin että kollektiiviseen mielikuvaan siitä, että heidän murteellaan on yleisesti positiivinen kaiku. Tornionlaaksolainen murreidentiteetti ei rakennu umpiossa, vaan suhteessa muihin suomalaisiin puhutapoihin, mielikuviin niistä ja niiden puhujista, sekä oman alueen imagokuvaan muiden silmissä.

Haminan rauhan raja on siis edelleen vahva kielellisen itsetunnon rajana. Vaikka fyysinen raja on avoin ja EU:n sisärajana Tornionjoki monella tapaa hälvennyt valtionrajana, kielellinen identiteetti rakentuu rajan molemmin puolin sen kansallisen yhteiskunnan kehityksessä, jossa ihmiset konkreettisesti elävät. Suomen tornionlaaksolaisnuorten mielissä poliittinen ja yhteiskuntien välinen raja ei tästä huolimatta näyttäydymurrerajana. Pellolaisnuorille *meänkieli* ei tarkoita vain vähemmistökieltä Ruotsissa, vaan se mielletty murrejatkumoksi, jonka vahvempi pää on Ruotsin Tornionlaaksossa, himmeämpi pää Suomen puolella. *Meän tapa puhua* kattaa heidän mielikuvissaan

siis koko Tornionlaakson alueen. Ymmärrys Tornionlaaksosta erillisenä aluekokonaisuutenaan ja mielikuva *h*:sta tämän alueen erityisominaisuutena rakentaa käsitystä rajattomasta murrealueesta, jollainen se 200 vuotta sitten olikin.

Tutkimukseni vahvistaa sellaista käsitystä, että kieliasepteilla on erilaisia mittakaavoja — myös laajempi, kulttuurinen mittakaava, jonka tutkimusta me mielestäni tarvitsemme ymmärtääksemme variaation kehityskulkuja tai kielellisiä valintoja suhteessa niille vaihtoehtoihin valintoihin.

MURREASENTEIDEN TILALLISUUDESTA

Tutkimuksessani on siis kyse tornionlaaksolaisia edustavien pellolaisnuorten oman murteensa ominaisuuksien ja rajojen hahmottamisesta, ja näiden mielteiden vertautumisesta siihen kuvaan, joka murrealueesta ja erityisesti sen tunnetuimmasta piirteestä vallitsee tieteellisten luokitusten valossa. Rajasin esitykseni tässä yhteydessä pellolaisnuorten kollektiivisen kieli-identiteetin kuvaamiseen, mutta tutkimuksessani keskeisenä teemana on kielellinen identiteetti myös yksilölliseltä kannalta. Pellolaisnuoriso pitää kollektiivisesti murretta alueen keskeisenä ominaisuutena ja sen olemuksessa tärkeänä elementtinä, mutta kaikille murre ei tunnu oman identiteetin kannalta yhtä tärkeältä; yksilölliset erot *h*:n käytössä sekä tapa kertoa murteen merkityksellisyydestä jakautuvat sen mukaan, kuinka voimakasta osallisuutta nuori kokee kotiseudullaan. Siinä missä *h*:n käyttö on tapa ilmaista kuulumista tälle alueelle, voi sen käyttämättä jättämisellä ilmaista alueen fyysisestä, sosiaalisesta tai näistä molemmista ympäristötasoista irtaantumista.

Kun puhutaan murteen säilymisestä, kuva on väistämättä monella tapaa rosoinen. Säilyminen ei ole epätasaista

▷

ainoastaan piirre- ja yksilötasolla, se on epätasaista myös kielellisten struktuurien tasolla. Kielenulkoisten tekijöiden ohella kielen rakenteeseen liittyvät seikat vaikuttavat muutosalttiuteen. Kielellisenä ilmiönä jälkitavujen *h* törmää eräisiin muihin murteessa vakiintuneisiin ilmiöihin, etenkin yleisgemiaatioon, ja epäsuoremmin myös muihin kielenmuutosprosesseihin (kuten inkongruenssin yleistymiseen, vrt. *ne on saahneet ~ ne on saanu*). Onkin selvää, ettei kieli muutu tai ole muuttumatta pelkästään sosiaalisten lainalaisuuksien, vaan myös kielensisäisten mekanismien varassa. Tämäkin on kielenmuutoskehityksen selitysmallia hahmottavassa tutkimusotteessa otettava huomioon.

Jokainen kielenpuhuja tuntee oman paikkakuntansa puhutavan ja on myös sen paras asiantuntija. Silti, kun me kieliasennetutkijat kuuntelutamme koehenkilöille puhekielen näytteitä, usein ilmenee, että puolet vastaajista ei tunnista edes oman paikkakuntansa näytettä. Mistä tällaiset ristiriidat kertovat? Miksi ihmiset eivät tunnista kielimuotoja, jotka heidän kaiken järjen mukaan pitäisi tunnistaa ja joista heillä on vahvojakin mielipiteitä? Onko meidän koasetelmissamme tai metodologiassamme jotain perustavanlaatuista keskusteltavaa? Pitäisikö meidän tarkistaa tutkimuksellista maailmankuvaamme?

Tutkimuksessani päädyn kysymään, kuinka käyttökelpoinen perinteinen litteä kartta on nykymurretutkijan ensisijaisena työvälineenä silloin, kun kysymme kielenpuhujilta kielen vaihteluun liittyvistä mielikuvista. Meille tutkijoille alueellinen

variaatio jäsenyydiä dialektologisten karttojen kautta, mutta pohdimmeko riittävästi, miltä pohjalta se jäsenyydiä muulle väestölle? Näyttäisi siltä, että alueelliset kielelliset mielikuvat ja sijainnillisuudet ovat monelta osin kulttuurisia ja rajoiltaan epämääräisiä. Tällöin pyynnöt rajata murrealueita tai paikantaa kielellisiä elementtejä yksiulotteiselle kartalle eivät tee välttämättä oikeutta vastaajien näkemyksille alueellisista puhekielen eroista. Perinteinen kartta ei myöskään anna mahdollisuutta subjektiivisten etäisyyksien ilmaisemiseen. Kuinka kuvata kartalle esimerkiksi se, että 600 kilometrin päässä sijaitseva maaseutumurre tuntuu kotoisammalta kuin 100 kilometrin päässä kuultava kaupunkimurre, joka sijaitsee vastaajan omalla päämurrealueella?

Jatkossa olisi hyvä pohtia, mikä meidän suhteemme on karttoihin ja niihin kiinnityneeseen dialektologiseen perinteeseen sen kaltaisten kysymysten äärellä, joita tämän päivän murreasennetutkimuksessa kysymme. ■

LÄHTEET

- MIELIKÄINEN, AILA – PALANDER, MARJATTA
2002: Suomalaisten murreasenteista.
– *Sananjalka* 44 s. 86–109.
- NIEDZIELSKI, NANCY – PRESTON, DENNIS R.
2000: *Folk linguistics*. New York:
Mouton de Gruyter.
- PRESTON, DENNIS R. 1999: Introduction.
– Dennis R. Preston (toim.), *Handbook of perceptual dialectology vol 1*
s. xxiii–xl. Amsterdam: Benjamins.

JOHANNA VAATTOVAARA *Meän tapa puhua. Tornionlaakso pellolaisnuorten subjektiivisena paikkana ja murrealueena*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1224. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Sähköposti: etunimi.sukunimi@kotus.fi tai etunimi.sukunimi@helsinki.fi